

Lietuvos meno kūrėjų asociacija

Knyga, kuri išliks: Gedimino Vaitkevičiaus Vilniaus įkūrimas

2013-03-08

ŽURNALAS: KNYGŲ AIDAI

TEMA: Istorija

AUTORIUS: Darius Baronas

DATA: 2013-03

Knyga, kuri išliks: Gedimino Vaitkevičiaus Vilniaus įkūrimas

Darius Baronas

Gediminas Vaitkevičius,

Vilniaus įkūrimas,

serija *Vilniaus sąsiuviniai*, 1,

Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus,

2010, 128 p., iliustr., žml., 500 egz.

Dailininkė Vida Kuraitė

Šiuo tekstu norėčiau atkreipti skaitančios ir mėstančios publikos dėmesį į senokai, dar 2010 m. pabaigoje pasirodžiusią knygą. Savo delsimą parašyti jai skirtą recenziją labiausiai norėčiau pateisinti tuo, kad vis tikėjausi, jog kas nors iš mūsų rimtųjų archeologų ims ir parašys dalykiškai aštrią, bet kolegiškai geranorišką recenziją. Juo labiau kad man, kaip pašaliečiui žvelgiančiam į kaimyninių archeologų sklypą, atrodė ir tebeatrodo, jog profesinis archeologų gyvenimas yra bendruomeniškai ir geriau, ir natūraliau susiklostęs negu istorikų... Bet kadangi daugiau laukti nėra prasmės, tenka ryžtis pačiam to imtis, net ir suprantant, kad nesi tos srities specialistas... Neriant į „ne savo“ sritį, tuo pat metu norisi bent šiek tiek pasipriešinti bendresnei tendencijai, kai koks nors rimtas, daugelio metų kruopščių tyrimų rezultatus apibendrinantis veikalas ima ir praslysta pro tariamai smalsios kultūringosios visuomenės dalies akis, o koks nors prastas, bet spalvotas ar paramokslinis, bet ideologiškai „teisingas“, susilaukia garbių akademikų pagyrų ir liaupsių sausakimšai pripildytose salėse. Ar tuo reikia piktintis, pavydėti „garbės ir šlovės“? Jokiu būdu ne! Juk tai būtų tas pat, kas

loti ant karavano, kuris džiugiai velka sunkią ir vis sunkėjančią mitų ir pabodusių pasakų našta. Tad jei kas nori permatyti Vilniaus praeitį užgulusias romantines miglas, reikia imti ir skaityti *Vilniaus įkūrimą*.

Gedimino Vaitkevičiaus knygą atsivertus mus pasitinka ne įprastos pratarmės, įvadai ir padėkos, o tiesiog senosios Vilniaus nuotraukos su Gedimino bokštu ir aplinkiniais kalnais. Tokia vizualinė medija (aprūpinta komentarais) skaitytoją-žiūrėtoją svajingai nukelia į jau prabėgusių laikų Vilnių, kai tam tikri miesto įkūrimo laikotarpio (!) topografiniai liudijimai dar prieš šimtą ar pusantro šimto metų buvo gerokai lengviau pastebimi nei šiandien. Sugretinus nuotraukas, kurias skiria pusantro šimto metų tarpas, akivaizdžiai matai, kiek pakito Vilniaus pilių kalvos: kur dar XIX a. antroje pusėje stūksojo Bekešo kalno kupra, dabar likę tik jo likučiai, kur šiandien gana smagiai gali prasivažiuoti nuo Šv. Petro ir Pauliaus bažnyčios žemyn Tado Kosciuškos gatve, dar XIX a. pabaigoje vinguriavo sunkiai pravažiuojamas keliukas, prisitaikęs prie įnoringų reljefo ypatybių, kurios nedaug buvo pakitusios nuo Gedimino laikų. Per Vilniaus gyvavimo amžius ne ką mažiau yra pasikeitusi Vilnios ir Neries vaga. Dabartinė Vilnios vaga ties santaka su Nerimi buvo iškasta tikriausiai dar Algirdo laikais, bet pirminės santakos žiotys ties dabartiniu Mindaugo tiltu dar ir XIX a. antroje pusėje nebuvo užsičiaupusios. Neris XIV a. tekėjo kokiais 25–30 metrų arčiau Gedimino kalno negu dabar. Šio kiekvienam lietuviui žinomo kalno vakarinis šlaitas buvo ilgesnis 35–40 metrų ir todėl sudarė natūralią ribą, kurios skirtingose pusėse galėjo kurtis pagonių ir katalikų „kvartalai“. Vaikstant po lygų, grįstą ir Mindaugo paminklu pažymėtą plotą net nepamanysi, kad ką tik paminėtos „minkštosios smulkmenos“ pirmiesiems Vilniaus miesto gyventojams buvo labai svarbios ir sąlygojo Lietuvos valdovų sprendimus kur kam leisti įsikurti. Smilingų kalnų ir jų nepatvarių šlaitų tyrimas tampa svarbiu raktu, leidžiančiu geriau suprasti, kodėl Gediminaičių dinastijos pradininkai būtent šias kalvas ir slėnius pasirinko Lietuvos sostinės vieta.

Pagrindinio knygos teksto sandara dera prie akademinėi istoriografijai įprastos struktūros. Pirmiausia aptariami pirmtakų darbai, paskui pristatomi naujausi tyrimų duomenys ir daromos išvados. Sėkmingu sprendimu reikia laikyti labiau specifinių komentarų iškėlimą į atskirą komentarų bloką, po kurio seka literatūros sąrašas ir knygą užbaigiantis kartoschemų bei keramikos profilių pluoštas. Šaltinių ir istoriografijos apžvalga pradeda nuo visuotinai žinomų Gedimino laiškų ir XVI a. legendų aptarimo. Būtent tame amžiuje užrašytos legendos apie Šventaragio slėnyje buvusią pagonių šventyklą ir garsųjį Gedimino sapną buvo noriai kartojamos ir plėtojamos XIX a. istorikų, tokių kaip Mykolas Balinskis, Juozapas Kraševskis, Teodoras Narbutas ir kt. Jų veikalus galima vertinti tiesiog kaip savo meto istoriografijos lygį reprezentuojančius darbus. Tokia paprasta charakteristika nedera po 1863 m. sukilimo pasirodžiusiems rusų ir XX a. pirmos pusės lenkų istorikų darbams. Vasilijaus Vasilevskio, Pompėjaus Batiuškovo ir kt. tekstai apie Vilnių šiuo metu ko gero labiausiai įdomūs būtent kaip Rusijos imperinių pretenzijų į „Šiaurės Vakarų“ krašto“ praeitį pavyzdžiai. Panašias aspiracijas į Vilniaus praeitį reiškė ir kai kurie lenkų autoriai (Juliusz Kłos, Jan Bułhak, Władysław Kowalenko, Wacław Studnicki ir kt.). Antra vertus, tuo pat metu Lenkijos istoriografija Lietuvos ir Vilniaus istorijos pažinimą praturtino svarbiais ir iki šiol savo vertę išlaikiusiais veikalais, tokiais kaip Henryko Łowmiańskiego *Studija apie lietuvių visuomenės pradžių* ir Mieczysława Limanowskio straipsnis „Seniausias Vilnius“. Vaitkevičius juos deramai įvertina. Suprantama, kad tylomis nebuvo apeiti ir ano meto, ir šiek tiek vėlesnio

laikotarpio lietuvių autorių darbai (Petro Vileišio, Zigmo Žemaičio, Petro Klimo, Adolfo Šapokos ir kt.). Atkreipiamas dėmesys į tai, kad šiuose veikaluose kalbant apie Vilniaus įkūrimą labiausiai iškeliamą Lietuvos didžiojo kunigaikščio iniciatyva (p. 39). Kaip tik Gedimino sapno legenda buvo parankiausia konstruoti tokią teoriją. Autorius pastebi išties įdomų reiškinį: tuo metu, kai tarpukario Lietuva be Vilniaus nerimo, apie Vilniaus praeitį rašę lietuvių autoriai vengė polemikos su savo oponentais (p. 39). Galbūt tuo metu kiekvienai pusei tiek rūpėjo savo „tiesa“, kad kitos pusės teiginiai rodėsi net neverti paneigimo? O gal tiesiog rašto žmonės turėjo daugiau klasikinės kultūros? Antra vertus, būtų absurdiška manyti, kad visos dėl Vilniaus besikaunančios pusės buvo arba vienodai teisios, arba vienodai klydo. Būtent Vaitkevičiaus knyga ir pateikia mastelį, pagal kurį galima matuoti kas kiek klydo, o kas ir kiek buvo teisingas: ar dėl savo vaizduotės santūrumo, ar dėl savo kaip tyrėjo išvalgumo. Kiek teisingas pats Vaitkevičius, bus matyti ateityje, kai tikslinant senųjų Vilniaus kultūrinių sluoksnių datavimą ir randantis naujiems duomenims, bus matyti, kiek reikia koreguoti jo paties išvadas.

Vaitkevičiaus perteikiamas ankstyvojo Vilniaus paveikslas gerokai skiriasi nuo tų autorių, kurie skleidė mintis apie Vilnių kaip Mindaugo laikų Lietuvos sostinę, apie čia neva paties karaliaus Mindaugo laikais pastatytą katedrą ir vėliau jos vietoje atsiradusią Perkūno šventyklą. Praskleidus šias teorijas, legendų ir fantazijų uždangas ir leidus korektiškai prabilti patiems archeologiniams radiniams, pasirodė, kad iki pat XIII a. antros pusės nedidelė vietinė bendruomenė gyveno tik pačiame Gedimino kalne, o visas dabartinis senamiesčio plotas buvo negyvenama, mišku apaugusi vietovė. Atrodo, kad tik didžiojo kunigaikščio Traidenio laikais čia imtas kurti vienas iš daugelio didžiojo kunigaikščio kiemų. Naujų gyventojų įsikūrimą Vilniuje, ko gero, reikėtų sieti su pastatais šiaurinėje Gedimino kalno papėdėje, kurių statybai panaudoti 1271–1279 m. laikotarpyje nukirsti rąstai (p. 51–52). Naujieji gyventojai disponavo geresniais buities daiktais: sprendžiant pagal keramikos liekanas, jų turimi indai savo fizinėmis savybėmis pranoko aplinkiniuose piliakalniuose ir gyvenvietėse aptinkamą inventorių (p. 53). Kitas etapas, kai imtas kurti miestas, prasideda XIII a. paskutiniame dešimtmetyje. Tai laikas, kai Lietuvą valdė Pukuveras-Butvydas (1292–1295) ir jo sūnus Vytenis (1296–1316). Būtent tada imta statyti didelė rezidencinė medinė pilis. Kadangi ant paties Gedimino kalno šios medinės pilies pėdsakų tikriausiai visai neliko (mat ją Vytauto laikais pakeitė mūrinė pilis), ją buvus liudija gausios skiedrų sankaupos kalno papėdėje. Dabartinio Arsenalo vakarų korpuso vietoje jų storis siekė nuo 10 iki 50–70 cm, o vietomis – net 130 cm. Tai rodo, kad tuo metu čia vyko dideli pilies statybos darbai. Pilis buvo baigta statyti apie 1297 m. (p. 54–56). Prisipažinsiu, kad mane kaip istoriką labiausiai džiugina būtent toks tikslumas. Tais atvejais, kai galimas dendrochronologinis datavimas, pasirodo, galime gauti kone dokumentinio tikslumo duomenis. Senajai Lietuvos istorijai tokie atradimai labai svarbūs būtent dėl rašytinių šaltinių duomenų menkumo.

Naujos pilies pastatymas sutapo su nauja užstatymo banga Gedimino kalno šiaurės papėdėje, kuri savo intensyvumu pranoko XIII a. antros pusės statybas. Tuo pat metu datuojami ir pirmieji apgyvendinimo pėdsakai Kreivojo miesto teritorijoje, kuri apėmė Kreivąjį, Stalo kalnus ir kaimynines kalvas. Tada pasirodė ir pirmieji naujai besikuriančios gyvenvietės įtvirtinimai, nes ji turėjo saugoti prieigas prie didžiojo kunigaikščio pilies, kurios nuo Kreivojo kalno dar neskyrė dabartinė Vilnios vaga. Gedimino kalno pietvakarių papėdėje (maždaug dabartinės katedros aikštės

teritorijoje) nuo XIII a. devinto dešimtmečio ėmė kurtis „gamybinis rajonas“, kuriame daugiausia telkėsi kalvystės meistrai (p. 59). Kaip galima nesunkiai numanyti, juos čia bus „įdarbinęs“ didysis kunigaikštis, nes būtent jam ir jo karingam dvarui labiausiai ir reikėjo kaip tik tokio aptarnaujančio personalo. Atrodo, kad toks amatininkų kvartalas čia gyvavo palyginti trumpai. Mat sluoksnyje, kuris datuojamas pačia Vytenio valdymo pabaiga ir Gedimino valdymo (1316–1341) pradžia, ima rodytis kitoks buitinis inventorius ir ima matytis pirmosios seniausio mūro liekanos. Tiriant plytų, čerpių, keramikos liekanas, „labiausiai jaučiamas Livonijos pėdsakas“ (p. 60). Taigi labai tikėtina, kad būtent čia kūrėsi iš Livonijos atsikviestų katalikų amatininkų kvartalas, kuris buvo aptvertas mūrine siena su bokštais. Galimas daiktas, kad seniausios bažnyčios po dabartinės katedros grindimis liekanos kaip tik ir priklauso tai pranciškonų bažnyčiai, kuri minima Gedimino laiškuose kaip „naujai pastatyta“ (p. 21, 60–61). Jų kvartalo artumas didžiojo kunigaikščio piliai ir būtent čia pasirodę pirmieji Vilniaus mūriniai pastatai suponuoja mintį, kad būtent šie amatininkai (ir pirkliai?) buvo labiausiai vertinami valdovo. Kiek atokiau nuo didžiojo kunigaikščio pilies XIII ir XIV a. sandūroje ėmė kurtis rusėnų kvartalas (*Civitas Ruthenica*), dabartinių Bokšto ir Latako gatvių rajone. Būtent čia aptikti seniausi žinomi Vilniaus krikščionių kapai. Kadangi tiek Gedimino kalno pietvakarių papėdė, tiek *Civitas Ruthenica* buvo apgyvendinami vienu metu, Vaitkevičius daro visai logišką išvadą, kad Lietuvos valdovai į naujai įkurtą miestą įsikurti kvietė tiek katalikų, tiek stačiatikių amatininkus ir pirklius. Tuo tarpu lietuviai pagonys telkėsi Gedimino kalno šiaurinėje papėdėje ir Kreivajame mieste. Ten, kur dabar niekas negyvena, kadaise buvo saugiausia ir gyvenimui bene palankiausia vieta.

Kaip matyti iš ką tik lakoniškai perteiktų duomenų, Vilniaus miesto įkūrimo slenkstis buvo peržengtas XIII a. pabaigoje – XIV a. pradžioje. Toks „įvykių“ tankumas ir leido Vaitkevičiui suformuluoti tezę, kad Vilnius atsirado ne evoliucijos dėka (skverbiančio rytų slavams ir pan.), bet buvo įkurtas sąmoningai, didžiojo kunigaikščio valia. Tai laikyčiau svarbiausia viso veikalo išvada. Tokia išvada tam tikru būdu patvirtino Gedimino sapno legendą, kurioje taip pat kalbama apie voliuntaristinę, pilies, „karališkojo miesto“ ir sostinės įkūrimą (plg. p. 47). Tikėtina, kad Vaitkevičius, komentuodamas Šventaragio legendą, taikliai įmina ir vieną iš jos mįslių: legendoje deklaruojamas priesakas mirusius Lietuvos kunigaikščius ir kilminguosius deginti ir laidoti toje pačioje vietoje „atspindi šalies konsolidacijos idėją“ (p. 66). Kitaip tariant, ši legenda atspindi LDK diduomenės luominę savimonę kaip jau yra nustatęs Rimvydas Petrauskas. Tokia samprata būdinga XV a. pabaigai – XVI a. pradžiai, kai didikai jau turėjo ir luominę, ir genealoginę savimonę ir iš tikrųjų noriai laidodavosi Vilniaus katedros ar kitų bažnyčių požemiuose. Tikėtina, kad Šventaragio legendos užrašytojui nebuvo svetimas vienas iš esminių ir visuotinių mitologijos principų – kiekviena pradžia turi būti šventa. Todėl jis savo metui įprastą praktiką ir diduomenės papročius apvilko pagoniškos, „mitinės“ praeities rūbais ir taip juos paliko ateities kartoms.

Gedimino Vaitkevičiaus ir kitų vidurinės bei jaunesnės kartos archeologų darbai mums atveria tikrovišką Vilniaus pradžios paveikslą. Iš jo galime nujauti, kad ano meto Lietuvos valdovai su savo aplinkos žmonėmis išmintingai ir sąmoningai priėmė sprendimus, turėjusius reikšmę visai tolesnei Vilniaus, Lietuvos ir platesnio regiono istorijai. Galime numanyti, kur gyveno pagonys lietuviai, kur vokiečiai katalikai, kur stačiatikiai rusėnai. Gana tiksliai galime pasakyti, kur meldėsi pirmieji Vilniaus katalikai vokiečiai (dabartinės katedros vietoje), galime nurodyti plotą, kur turėjo

stovėti pirmosios medinės stačiatikių cerkvės. Tačiau kad ir kaip būtų keista, sunkiausia nurodyti, ką veikė ir kur būriavosi lietuviai pagonys. Juk naujausi tyrimai įsakmiai rodo, kad jie savo aukų negalėjo aukoti ten, kur dirbo ir gyveno vokiečių amatininkai, o Mišias aukojo pranciškonai. Pagonių šventykla negalėjo būti Augustijonų gatvės rajone, kur radus XV a. pamazgų duobes buvo suskubta skelbti apie atrastą pagonių šventvietę (p. 62). „Teorija“ apie pagonių aukurą, kadaise neva stovėjusį ten, kur dabar A. Vienuolio vidurinės mokyklos kiemas, taip pat nepasitvirtino, nes išaiškėjo, kad tai tiesiog XVII a. krosnies padas (*ibid.*). Pagonišku liekanų entuziastai vis pralaimi savo pačių kovas su praeitimi, kuri pasirodo kur kas labiau krikščioniška, negu tai galėjo atrodyti XIX a. romantikams ir jų šiandienams sekėjams. Tačiau tikėtina, kad pagonišku šventviečių kažkur Vilniaus apylinkėse vis dėlto turėjo būti. Siaurėjant jų paieškos plotui, belieka manyti, kad tokio pobūdžio atradimai dar galimi Kreivajame ir Stalo kalne. Tačiau tokia galimybė yra labai labai maža, nes Kreivojo kalno išlikęs koks penktadalys, o Stalo kalno paviršius pokario metais buvo išlygintas buldozeriais. O gal kada nors paaiškės, jog Senojo Vilniaus mylėtojas a.a. architektas Sigitas Lasavickas bus buvęs teisus spėdamas, kad pagonių šventykla galėjo stovėti ten, kur LTSR „klestėjimo“ metais iškilo Operos ir baletu teatro rūmai. Jei tai būtų tiesa, tai, ko gero, būtų viena iš didžiausių vietinės istorijos išdaigų. Aišku, kad Vilniaus žemė dar slepia daug paslapčių, kurias metodiškai dirbantys archeologai padės minti, o kai kurias ir įminti.

Recenzijos žanras reikalauja, kad būtų atrasta ir kažkas „tokio“. Nieko nenustebinsiu pasakydamas, kad knygoje esama vienos kitos korektūros klaidos, nes nuolat tenka įsitikinti vieno kolegos tvirtinimo teisingumu: nėra tokios knygos, kuri neturėtų nė vienos korektūros klaidos. Vis dėlto, mano nuomone, tikrai buvo galima apsieiti be „Dinaburgo kelio“, nes man taip ir liko neaišku, kuo netinka „Daugpilis“ (p. 10 ir kt.). Studentų džiaugsmui turiu pasakyti, kad istoriografinėje dalyje dauguma nelietuviškų citatų yra išverstos. Vertimai teisingai perteikia ištraukose dėstomą mintį. Tiesa, buvo keistoka skaityti apie tai, kad gilioje senovėje lietuviai dėl slavų įtakos turėjo būti „kenčiantys arba aktyvūs“ (p. 28, išn. Nr. 48). Čia vertėjas neteisingai suprato XIX a. autoriaus (V. Antonovičiaus) pasakymą (...в роли страдательной или активной), nes čia turimas omenyje tiesiog pasyvumas (rusiškai *страдательный залог* = neveikiamoji rūšis), kuris vos už kelių eilučių, XIX a. autoriui pavartojus tarptautinį terminą (*исключительно пассивная*), jau buvo suprastas ir išverstas teisingai. Žinoma, tokių ir panašių smulkmenų reikia ieškote ieškoti, todėl jos nė kiek nemažina šios, norėčiau sakyti, fundamentalios studijos reikšmės.

Keblu spėlioti apie tai, koks likimas laukia vienos ar kitos šiuolaikinės knygos po 50, 100 ar 150 metų. Žinant, kiek daug puikių XIX a. autorių jau beveik niekam nežinomi, o jų darbai seniai pamiršti, nė vienas knygų rašytojas neturėtų būti labai tikras dėl savo „įsiamžinimo“ sėkmės. Kad ir kaip būtų su ateitimi, akivaizdu, kad Gediminas Vaitkevičius mums pateikė šiuo metu geriausią veikalą apie ankstyvąją Vilnių. Galbūt ateityje sulauksime dar geresnių, dar kietesnių darbų, tačiau bet koku atveju ši knyga tikrai liks kaip ryškus ženklas ir įrodymas, kad XX a. pabaigoje – XXI a. pradžioje Lietuvos archeologija pranoko savo „centimetrinį“ raidos etapą ir jau apčiuopiamas būrys archeologų liovėsi vien kasę ir matavę, o archeologinę medžiagą ėmė analizuoti ir kompleksiskai tirti praeities fenomenus.

